श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिनां चरितम्
१. दत्त-परिवारः

स्वामिजपसिद्धानन्दः*

अस्ति भारतवर्षे वङ्गराज्यं नाम मनीषिणां क्रान्तिवीराणां च आयतनम्। वङ्गेषु वर्धमानमण्डलस्य 'काल्ना'-जनपदे आसीत् 'डेरेटोना' इति कश्चन ग्रामः। अयं दत्तवंशीयानाम् अभिजनः। 'दत्त' इत्येतत् कुलस्य नाम। वङ्गेषु दत्तकुलं कायस्थेषु परिगण्यते। तत्कुले संजातानां नाम 'दत्त' इति उपाधिना संयुज्यते। यथा विश्वनाथ-दत्तः, नरेन्द्रनाथ-दत्तः इत्यादि। यवनानां मोगल्-शासकानां समयाद् दीर्घकालं यावत् दत्तकुलजाः 'डेरेटोना'-ग्रामे स्वच्छन्दं सुखेन जीवन्ति स्म। ते एव तस्य ग्रामस्य प्रायेण भूस्वामिनः बभूवुः। दत्ताः बलवन्तः, धनाढ्याश्च। आ बहोः कालात् दत्तकुलीनाः दानेन, विद्यया, स्वाधीनचेतसा च विख्याताः। अस्मिन्नेव कुले प्राज्ञस्य विश्वनाथ-दत्तस्य पुत्ररूपेण जनिम् अलभत नरेन्द्रनाथ-दत्तः यः पश्चात् श्रीस्वामि-विवेकानन्दनाम्ना लोकपूजितः अभूत्।

नरेन्द्रनाथस्य पूर्वजाः अपि 'डेरेटोना'-ग्रामे अवसन्। कालेन यदा भारते ब्रिटिश्-शासनम् आरब्धं तदा 'डेरेटोना'-ग्रामं विहाय दत्ताः यथायोग्यं स्थानान्तरं गतवन्तः। तेषु रामनिधि-दत्तः स्वपुत्रपौत्राभ्यां सह कोल्कतानगरं समाजगाम। तत्र तेन निजं निकेतनं निर्मातव्यम् आसीत्। तावत्कालं गड-गोविन्दपुरे सः वस्तुं योग्यं किञ्चन वास्तव्यं चकार। कोल्कत्तानगरे सः कस्मिंश्चित् उच्चे पदे अधिष्ठितः। नगरस्य उत्तरभागे सिमुलिया (सिम्ला) नाम स्थाने सः मधुरायनामिकायां वीथ्यां

* संयुक्ताध्यापकः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

dīpaśikhā/v11/2026/Swami Japasiddhananda/pp. 36-42

स्वीयभवनस्य निर्माणम् आरब्धवान्। भवनस्य निर्माणकार्ये सम्पन्ने सति गड-गोविन्दपुरगृहाद् आगम्य सः नवीननिवासे सपरिवारः न्यवसत्। रामनिधेः पुत्रः रामजीवन-दत्तः अपि किञ्चन उच्चं पदम् अधिचकार, पौत्रः रामसुन्दर-दत्तोऽपि कस्यचिद् भूस्वामिनः 'दिवान्' आसीत्।

रामसुन्दरस्य पञ्च पुत्राः। ज्येष्ठपुत्रः राममोहन-दत्तः विद्यावान् लब्धप्रतिष्ठश्च। सः कस्यचन ब्रिटिश्-अधिवक्तुः सहचरः प्रबन्धकः च बभूव। तया वृत्त्या सः महतीं सम्पदं समाकलयामास। ततः सः सिम्लाविभागे तृतीये गौरमोहन-मुखार्जी-मार्गे विशालं भूभागम् अधिगम्य तत्र स्वकीयं बृहद् भवनं निरमात्। परिवारजनैः परिवृतः सः तस्मिन् प्रासादे सुखेन न्यवसत्। गृहस्य प्राचीरस्य अन्तः भूपरिमाणम् आसीत् सार्धैकं 'बिघा'-मितम्[१]। भवनस्य दक्षिणमार्गाभिमुखं सुमहत् प्रवेशद्वारं नेपालदेशस्य सालवृक्षैः निर्मितं रराज।

आढ्यजनयोग्ये अस्मिन् सद्मनि प्रविष्टस्य अनुपदम् एव विशालं प्राङ्गणं प्रावर्तत। तस्य पूर्वभागे पश्चिमाभिमुखं देवमन्दिरम् अद्योतत। तन्मन्दिरस्य पुरतः पञ्च स्वलङ्कृताः स्तम्भाः शोभन-प्रवेशान् कल्पयन्तः स्थिताः। मन्दिरस्य उपरितले दक्षिणे बृहत् प्रकोष्ठाः। तेषु उत्तरवर्ती प्रकोष्ठः गोष्ठीगृहम्, दक्षिणे देवालयः इत्यादिप्रकारेण यथानुकूलं विनियोगः। प्राङ्गणस्य अन्तः वितर्दिः, प्रकोष्ठाः, पुंसां स्त्रीणां च पृथक् गृहाणि, महानसम्, नारीसेव्या पुष्करिणी इत्यादिभिः यथोपयोगं प्रविभागसंशोभि सदनं तत्। बहुभूमे वेश्मनि तस्मिन् द्वितीयतले महिलानाम् आवासः। प्राचीनपद्धत्या गृहिण्यः जवनिकया आवृते अन्तर्गृहे वसन्ति स्म। पर्वदिनेषु प्राङ्गणे प्रवर्तमानम् उत्सवादिकं ताः जवनिकायाः पृष्ठतः स्थित्वा एव वीक्षन्ते स्म। पूजादिवसेषु राममोहनस्य समग्रं गृहं शङ्ख-घण्टा-ढक्कानिनादैः प्रतिध्वनति स्म।

---

[१] वङ्गेषु साम्प्रतम् एक-बिघा=०.३३ एकर्-मिता भूमिः। अतः प्रायेण अर्ध-एकर्-मिते भूतले तद् भवनं निर्मितम् इति प्रतीयते।

इमं प्रासादम् अतिरिच्य स्थानान्तरेषु तस्य इतोऽपि भूसम्पद् बभूव। तद्यथा गृहस्य पार्श्वे द्वितीये गौरमोहन-मुखार्जी-मार्गे काठा-चतुष्टयमितभूमौ[२] आसीत् तस्य अश्वशाला। हाउडा-मण्डले ‘साल्किया’-विभागे तस्य द्वे उद्यानगृहे अभूताम्। खिदिर्पुरे च तस्यासीत् काचिद् भूमिः। नूतनभवनस्य निर्माणात् परम् अनुजान् सः आत्मना सह वासार्थं समाह्वयामास। ज्येष्ठभ्रातुः वचनं पुरस्कृत्य प्रथमः तृतीयश्च सोदरौ समायातौ। मध्यमस्तु पृथग् वासम् एव उचितं मेने। पश्चात्काले सर्वेषां सहोदराणाम् ऐकमत्येन पुरातनगृहं विक्रीतम्।

राममोहनस्य द्वौ तनयौ, सप्त कन्याः। दुर्गाप्रसादः कालीप्रसादश्च तत्पुत्रौ। दुर्गाप्रसाद-दत्तः प्रतिभामण्डितः युवा, संस्कृते पारसीभाषायां च व्युत्पन्नः। तस्य न्यायनैपुण्यं व्यवहारकौशलं च वीक्ष्य पिता राममोहनः स्वजीविकायां तं सहभागिनम् अकरोत्। तस्य यथाकालं विवाहसंस्कारः सम्पन्नः। उत्तरकोल्कत्तानगरे ‘दिवान्’ राजीवलोचन-घोषः निवसति स्म। तस्य कनिष्ठया कन्यया श्यामासुन्दर्या सह दुर्गाप्रसादस्य परिणयः निर्णीतः। श्यामासुन्दरी सुन्दरी विदुषी च। सा गङ्गाभक्ति-तरङ्गिणी-नाम काव्यं रचयामास। दुर्दैवात् सा कृतिः प्रकाशनात् पूर्वमेव विनष्टा। श्यामासुन्दर्याः अपत्यद्वयम्। प्रथमम् अपत्यं कन्या या सप्तमे वयसि विधिवशं गता। द्वितीयम् अपत्यं पुत्रः विश्वनाथदत्तः। विश्वनाथस्य जन्म १८३५-तमे वर्षे सम्भाव्यते।

दुर्गाप्रसादः यद्यपि यशस्वी गृहस्वामी तथापि संन्यासिजीवनं प्रति तस्य बलीयसी प्रवणता। गच्छता कालेन तस्य वैराग्यभावोऽपि वृद्धिं गतः। शिशोः विश्वनाथस्य षट्-सप्तेषु मासेषु व्यतीतेषु अन्नप्राशनसंस्कारः निर्वर्तितः। तत्पश्चात् अचिराद् एव दुर्गाप्रसादः सर्वसङ्गपरित्यागपूर्वकं संन्यासाश्रमं प्रविवेश। तदानीं तस्य वयः आसीत् विंशतिः द्वाविंशतिर्वा वर्षाणि। ततः द्वादशसंवत्सरान् यावत्

[२] काठा=७२० वर्गपादाः(square feet)। २० काठा=१ बिघा। ३ बिघा=१ एकर् भूमिः इति वङ्गदेशे भूपरिमाणं प्रथते।

गृहजनैः सह तस्य कोऽपि सम्पर्कः नासीत्। संन्यासिधर्मं पालयतः तस्य कालः तपसि एव व्यतीतः।

दुर्गाप्रसादस्य प्रव्रजनेन तत्पत्नीपुत्रयोः लोकयात्रा उपद्रवकण्टकिता संवृत्ता, दिनानि दुःखेन व्यतियन्ति स्म। तदा दुर्गाप्रसादस्य भ्राता कालीप्रसादः यद्यपि गृहनिर्वहणे अधिकृतः। भ्रातुष्पुत्रस्य[३] विश्वनाथस्य पालनादिकं तेन वोढव्यम् आपतितम्। किन्तु न तस्य तत्र अवधानम् आदरो वा। स्वार्थपरायणः सः दुर्गाप्रसादस्य परिवारम् उपेक्षितवान्। असहाया श्यामासुन्दरी धैर्यं न जहौ, धृत्या पुत्रस्य विश्वनाथस्य लालनपोषणादौ मनो बबन्ध। अभीरुः भक्तिमती च सा प्राप्तं कार्यभारं श्रद्धया निष्ठया निरवहत्। विश्वनाथः यदा त्रिवर्षः बालः तदा गृहजनैः तीर्थयात्रया वारणसी प्रयाता। तदानीं काले लोहपथ-यानादि आनुकूल्यं नैव आसीत्। अतः भागीरथीपथेन नौकया प्रतस्थुः। प्रायेण ५००-मैल्-मितं नदीयानम्। क्लेशैः स्निग्धभावैश्च सम्भिन्नं तत् प्रयाणं भीषणं रोमहर्षणं सत् मिश्ररसावहम् आसीत्। स्रोतस्विन्यां संसर्पतः यात्रिणः तत्र तत्र प्रत्युपतिष्ठन्ते स्म नवनवानुभवाः— नवीन-नगराणि, अपूर्वदृश्यानि, नूतनपरम्पराः, अश्रुतभाषाः, नवजनाः इत्येवमादयः तेषां चेतो ह्लादयन्ति स्म।

अत्रान्तरे अकस्माद् काचिद् आपद् आपतिता। कदाचित् प्रातः नौकातले खेलन् बालः विश्वनाथः गङ्गायां पपात। श्यामासुन्दरी सहसा अनुपपात। अविदिततरणा अपि सा अबला मातृत्वबलेन आत्मानं नद्यां प्राक्षिपत्। दिष्ट्या सा पुत्रं निमज्जनात् प्रागेव हस्तेन जवं जग्राह। तरणम् अजानन्ती सा नद्याः स्रोतसि प्लवमाना अलक्ष्यत। अचिन्तित-निजरक्षाणां पुत्ररक्षण-कातरां धृत-समस्त-वस्त्रबन्धां जले निपतितां तां दृष्ट्वा सहयात्रिणः तद्रक्षणाय समागमन्। तेषु भिषक् उमापदगुप्तः अपि अविद्यत। स खलु तस्मिन् काले दत्तपरिवारेण सह तद्गृहे एव निवसति स्म। अतः तैः सार्धं काशीयात्रायां भागं गृह्णन् सोऽपि

[३] “कस्कादिषु च”(अष्टाध्यायी ८.३.४८)इत्यतः विसर्गस्य षः।

उपस्थितः। मध्येमार्गम् उपनतां विपदम् उपलभ्य स झटिति गङ्गाम् अभि प्रापतत्। स्रोतसि श्यामसुन्दर्याः उत्प्लवमानं केशपाशं विलोक्य तद्-ग्रहणेन तां च शिशुं च आकृष्य जलाद् उन्नीय नौकां प्रापयामास। पोते तत्र सहयात्रिणां कालोचितेन उपचारेण माता पोतश्च सचेतनतां नीतौ। प्रियसुतं माता तथा दृढम् अगृह्णाद् यथा पुत्रहस्ते आटङ्कितं तच्चिह्नं बहून् अब्दान् यावत् नयनगोचरम् अगात्।

त्र्यम्बक-विश्वनाथकृपया त्रातम् अर्भक-विश्वनाथम् आदाय श्यामासुन्दरी तद्यात्रिणश्च अग्रे जग्मुः। तेषां शनैः नौका इतः वाराणसीम् अभि ससार, ततः सा महादेवपुरी तान् उपससार। यात्रिणां मनः विमलेन आनन्देन आप्लुतम्। पावनं तत् तीर्थं प्राप्य ते मन्दिरे श्रीविश्वनाथस्य दर्शनं पूजनं च यथाविधि व्यदधुः। ततः अन्नपूर्णामन्दिरादीनि द्रष्टव्यानि उपगम्य देवदेवीनां देर्शनादिना धन्यताम् अन्वविन्दन्। शामासुन्दरी वाराणस्या दिव्यपर्यावरणेन प्रहृष्टा सर्वान् देवालायान् अयासीत्। विरेश्वरशिवमन्दिरम् अपि अगमत्।

तत्र कस्मिंश्चिद् दिने दुर्गाप्रसादस्य अन्यतमा भगिनी, दत्तकुलस्य आत्मीया काचिद् अल्पवयाः विधवा च पद्भ्यां विश्वनाथदर्शनाय प्रतस्थाते। शीकरवर्षेण मार्गः पिच्छिलः आसीत्। कुलीनाः अवरोधावरुद्धाः नार्यः कर्दमयुते पाषाणादिपथे अनुपहितपद्भ्यां चरणे अनभ्यस्ताः प्रायेण। अतः अल्पवयाः सा विधवा पङ्किले पिच्छिले तले अकस्मात् पादस्खलनेन अधः पपात। ततो नातिदूरे पृष्ठतः आयात्सु यतिषु कश्चिद् इदं परिलक्ष्य सहसा उदीरयत् 'अये! सा माता न्यपतत्' इति। स गत्वा तां समुद्धृत्य उपवेशयामास। रभस-पातात् विगतसंज्ञा सा सम्प्रति प्राप्तसंज्ञा नेत्रे उन्मील्य पुरतः स्थितं काषायधारिणम् अपश्यत्। अहो किमाश्चर्यम्! तन्नयनयोः पुरस्ताद् आसीद् नान्यः पुमान्, प्रत्युत स्वपतिरेव! दुर्गाप्रसादः! सा च तरुणवयाः विधवा श्यामासुन्दरी। उभावपि अञ्जसा भावोद्रेकेण संपरिप्लुतौ। तथाऽपि तयोरुभयोः नासीत् संसारबन्धस्य

अवसरलेशोऽपि। स्वसा तु सोदरं दुर्गाप्रसादं पर्यचिनोत्। सत्यपि यतिवेषे, अनिरीक्षितेऽपि तदागमने भगिनी भ्रातरं कथङ्कारं विस्मरेत्? सा तत्कण्ठनादेन वदनाकृत्या च तं निजसोदरं विदित्वा अभाषत “कः? ओम्! दुर्गाप्रसादः?” इति। स यतिः तदा अनपेक्षितम् उपस्थितम् अवधार्य निर्वेदेन न्यगादीत् “अपि माम् उद्वेजयितुम् इहापि उपस्थिते?” इति। वदन्नेव इदं स त्वरितगत्या ततोऽन्यत्र जगाम। श्यामासुन्दरी च मनसः तं वृत्तान्तम् अपसार्य यथापूर्वं तीर्थभ्रमणम् अनुवर्तयाञ्चक्रे। एतस्मात् परं तद्-बान्धवेषु न कश्चित् कदाचित् दुर्गाप्रसादम् अद्राक्षीत्।

अपि दुर्गाप्रसादः जातु स्वगृहम् अगात्? संन्यासस्वीकारात् परं किं तेन स्वजन्मस्थानं प्रति कदाचिद् गतं न वा इत्यत्र दत्तकुले जनवादाः प्रथन्ते। तेषु कर्णाकर्णि प्रसृतः कश्चन वृत्तान्तः कौतुकम् आवहति, तस्य यतेः अन्तःसत्त्वं गुणसौष्ठवं प्रकाशयति च। कदाचित् दुर्गाप्रसादः गङ्गासागरदर्शनार्थी अकस्मात् कोल्कताम् आगतः। स्व-पूर्वाश्रम-गृहम् अगत्वा विना आडम्बरं सः प्राचीनबन्धोः कस्यचिद् गेहम् अध्युवास। अनुरुरोध च सखायं वार्तागोपने। किन्तु हर्षोद्रेकं दमयितुम् अशक्नुवन् स सखा तद्गृहजनान् सुखश्रुतिं श्रावयित्वा एव विरराम। प्राप्यैव इमां वार्तां तद्-भ्राता कालीप्रसादः तं गेहम् आनेतुं बद्धपरिकरः सञ्जातः। बान्धवाः तं दुर्गाप्रसादं बलात् शिविकायाम् उपवेश्य रक्षकभटैः सह तं स्वसदनम् आनयामासुः। तं पूजास्थानस्य समीपे ‘बोधन’-गृहे निवेश्य बबन्धुः। अनेन निरुपायः तपस्वी यतिः तत्र प्रकोष्ठे विना वाग्व्यापारम् एकत्र कोणे उपविवेश। बान्धवाः तं प्रकोष्ठं बहिः कीलितवन्तः येन नासौ पुनः प्रयायात्। स दिनत्रयं यावत् ग्रासमात्रमपि अभुञ्जानः जपं कुर्वन् उवास। प्रायोपवेशेन तन्मरणम् आशङ्कमानाः बान्धवाः भयम् आगम्य उपयान्तरम् अपश्यन्तः द्वारम् उन्मोचयामासुः। ततः परं स संन्यासी यथागतं स्वपथं गच्छन् तिरोदधौ। अनन्तरकाले वारणस्यां सः कस्यचित् मठस्य अधीशः अभूत् इति दत्तपरिवारेण श्रुतम्। तां जनश्रुतिं

विहाय न किमपि वार्तान्तरं तद्विषं श्रुतिपथम् आजगाम। पश्चात् तदात्मजः विश्वनाथः प्राप्तवयाः जीविकासमर्थः सन् पित्रन्वेषणेन वाराणसीं गतः। किन्तु अन्वेषणेनापि तत्र स्वपिता तेन नाधिगतः।

दुर्गाप्रसादस्य परिव्रजनात् परं कालीप्रसादः एव दत्तपरिवारस्य गृहस्वामी। नासौ अल्पः परिवारः। विशाले संयुक्त-परिवारे तस्मिन् बहवः सम्बन्धिनः आश्रयं प्राप्नुवन्। यथा राममोहनस्य अन्यतमा पुत्री पुत्रपौत्रादिभिः तत्रैव न्यवसत्। ते चतुःपुरुषपर्यन्तं तत्परिवारस्य अङ्गभूताः बभूवुः। किन्तु कालीप्रसादस्य न कापि जीविका आसीत्। अतः सः कुटुम्बस्य निर्वहणाय संञ्चितं पैतृकं धनम् व्ययीचकार। ततः दत्तपरिवारः क्रमेण दारिद्र्यं गतः। यावद् दुर्गाप्रसादस्य सुपुत्रः विश्वनाथः तत्परिवारधुरं स्वस्कन्धयोः नावक्ष्यत् तावद् दत्तकुलाद् अभ्युदयसूर्यः तिरोहितः तस्थौ। उद्यमशीलं दक्षं धर्मपरायणं देवा अनुजिघृक्षन्ति न उदरम्भरिम्।